

Mieszkańcy otuliny i warszawiacy wobec ochrony przyrody Kampinoskiego Parku Narodowego – analiza zachowań w lesie¹

Hanna Prószyńska-Bordas, Katarzyna Dzioban, Antoni K. Gajewski

Abstrakt. Kampinoski Park Narodowy jest miejscem rekreacji mieszkańców Warszawy i miejscowości położonych w strefie ochronnej (otulinie). Dla wielu odwiedzających jest najbliższym kompleksem leśnym – „lasem domowym”. Praca zawiera wyniki badania ankietowego osób przybywających do Kampinoskiego Parku Narodowego, ze szczególnym uwzględnieniem deklarowanych zachowań proekologicznych. Wypowiedzi dotyczyły korzystania ze ścieżek edukacyjnych, odwiedzania miejsc pamięci narodowej, przestrzegania przepisów ochrony przyrody i regulaminu parku narodowego, chodzenia poza szlakiem i zbierania runa leśnego. Odwiedzający z otuliny różnią się od odwiedzających z Warszawy strukturą wieku (do parku przybywa proporcjonalnie więcej młodzieży z otuliny niż z Warszawy). Wykazano różnice w zachowaniach w lesie pomiędzy mieszkańcami otuliny a mieszkańcami Warszawy. Istotnie większy odsetek mieszkańców otuliny (37,7%) niż warszawiaków (28,4%) skorzystał ze ścieżek edukacyjnych, natomiast odsetek osób odwiedzających miejsca pamięci narodowej jest w obu grupach zbliżony (ok. 81%). Mieszkańcy otuliny nieco częściej deklarowali, że nie we wszystkim przestrzegają regulamin parku narodowego (69,5%) w porównaniu z warszawiakami (61,5%). Mieszkańcy otuliny istotnie częściej penetrują las poza szlakami (73,9%) w porównaniu z warszawiakami (50,9%). Mieszkańcy otuliny istotnie częściej deklarują zbieranie grzybów i zrywanie roślin (46,1%) niż warszawiacy (13,0%).

Słowa kluczowe: ekoturystyka, rekreacja, park narodowy, użytkowanie lasów

Abstract. Attitudes towards the preservation of nature in the Kampinos National Park – an analysis of behavior of the visitors from Warsaw and from the park’s protection zone. The Kampinos National Park is a place of recreation for the residents of Warsaw and of the localities inside the Park’s protection zone. For many visitors the park is the closest forest – it is a “domestic forest”. The paper contains the results of a survey of people visiting the Kampinos National Park, with a particular emphasis on environmentally friendly behaviors. The topics of the questions were the following: the use of educational paths, the visit of places of national remembrance, the respect of the rules of the national park as well as of protection of nature, the practice

¹ Praca zrealizowana w ramach projektu PU.-12 i DS.72 w Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie i finansowana ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego

of walking outside the trails and the collection of mushrooms, plants and wild fruits. The analysis of the results shows a difference on the age structure between the visitors coming from the park's protection zone and those from Warsaw (there is a bigger number of young people coming to the park from the protection zone than from the capital). Other differences regard the behavior in the forest between residents of surrounding localities and Warsaw's residents. A significantly higher percentage of residents of the protection zone (37.7%) have used the educational paths comparing to visitors from Warsaw (28.4%), while the proportion of people visiting war cemeteries and other national memorials is similar in both groups (approx. 81%). The residents of the park's protection zone slightly more often stated that they do not always comply with the rules of the national park (69.5%) comparing with tourists from Warsaw (61.5%). The residents of the park's protection zone significantly more often swerve from the paths (73.9%) comparing to the visitors from Warsaw (50.9%). Finally, the mushrooming and collecting berries and plants is significantly more often practiced by members of the local communities (46.1%) than by Varsovians (13.0%).

Keywords: ecotourism, recreation, national park, use of forests

Wstęp

Współcześnie można zaobserwować tendencję masowego wykorzystania dla rekreacji terenów leśnych położonych na obszarach metropolitalnych (Cieszewska 2009). Społeczność przybywająca do lasu, sąsiadującego z obszarem zurbanizowanym, jest zróżnicowana pod względem cech demograficzno-społecznych, formy uprawianej aktywności rekreacyjnej, zachowań i postaw turystycznych oraz ekologicznych itp. Ludzie odwiedzający cenne przyrodniczo obszary to przede wszystkim osoby pragnące przebywać na łonie natury i zaspokoić potrzebę aktywności fizycznej lub spokojnego wypoczynku (Prószyńska-Bordas i in. 2010). Wśród osób przybywających na metropolitalne chronione obszary leśne wyróżniają się stali bywalcy, którzy znają teren, natomiast osoby przybywające sporadycznie lub pierwszy raz są stosunkowo nieliczne (Dzioban i in. 2006). W dni wolne od pracy i nauki szkolnej oraz w dni pogodne, natężenie ruchu odwiedzających jest największe. Większość odwiedzających przyjeżdża z miast. Konieczność wyjazdu poza miejscowość zamieszkania kwalifikuje te osoby jako turystów (z noclegiem) lub wycieczkowiczów (bez noclegu). Natomiast dla osób, które zamieszkują w bezpośrednim sąsiedztwie, wyjście do lasu może być formą rekreacji, realizowanej również w dni robocze, podobnie jak wyjście do parku jest formą codziennej rekreacji dla mieszkańców miasta. Najbliższy las traktują jako część swojej ojcowizny, podobnie jak Żeromski, wielki popularyzator polskiego regionalizmu, traktował Radostową i Kamień jako góry domowe (Żeromski 1929). Las domowy to również miejsce, gdzie się chodzi na grzyby czy jagody, zbiera zioła albo pozyskuje inne dobra (choinki, surowce mineralne) lub nadal jeszcze zdarza się, że służy on za śmietnisko.

W parkach narodowych istnieją dodatkowo szczegółowe regulaminy i przepisy dla odwiedzających, oparte na Ustawie o ochronie przyrody. Odpowiednie służby (straż parku) dbają o to, by odwiedzający stosowali się do regulaminu. Egzekwowanie właściwych zachowań drogą zakazów i nakazów nie jest łatwe, stąd realizowane są programy edukacyjne oraz

wprowadzane są w życie ustalenia dobrosąsiedzkie tak, by rodzime społeczności lokalne nie czuły się wypędzone z lasu.

Podstawę koncepcji turystyki zrównoważonej (chodzi o całokształt zagadnień związanych z zarządzaniem turystyką i realizacją aktywności turystycznej) stanowi dążenie do harmonii między potrzebami turystów, środowiska naturalnego i lokalnych społeczności w celu podtrzymania integralności ekologicznej, społecznej i ekonomicznej terenu (Zaręba 2006). Prawnie zagwarantowane limitowanie dostępu do dóbr narodowych ewoluuje w kierunku większego przyzwolenia na użytkowanie na zasadach partnerstwa, współzrządzenia, współodpowiedzialności (Hibszner i Partyka 2009, Niedziałkowski 2009).

Jednym z ustaleń Ustawy o ochronie przyrody jest bezpłatny wstęp dla mieszkańców okolicznych gmin na teren parku narodowego. Dodatkowo dyrektor parku może zezwolić na korzystanie przez nich z darów runa leśnego pozyskiwanych w dopuszczonych do penetracji partiach lasu (poza obszarami ochrony ścisłej), pod warunkiem, że są one zbierane na użytek własnego gospodarstwa domowego, a nie w celach komercyjnych. Krzewieniu prawidłowych postaw ekologicznych wśród mieszkańców służą liczne programy edukacyjne prowadzone przez dyrekcje parków narodowych (Szary 2008).

Zasady zachowań przyjaznych wobec przyrody wpajane są w trakcie wychowania w rodzinie i podczas nauki szkolnej, a także przez organizacje zajmujące się ochroną przyrody i środowiska oraz przez kanały medialne. Mimo tego, wielu ludzi przybywa na obszary chronione ze znikomą wiedzą lub całkowicie jest pozbawiona informacji na temat systemu ochrony przyrody czy nawet wpływu ludzi na środowisko przyrodnicze. Często dopiero podczas takich wizyt dowiadują się czegoś w tej kwestii (Ceballos-Lescurain 1996).

Przedmiot, cel i metoda badania

Na przedmiot badania złożyły się zagadnienia związane z użytkowaniem rekreacyjno-turystycznym Puszczy Kampinoskiej – leśnego obszaru chronionego o statusie parku narodowego (będącego jednocześnie międzynarodowym rezerwatem biosfery), intensywnie penetrowanego przez odwiedzających.

Postawiono hipotezę, że zachowania odwiedzających zależą od czynników demograficznych takich jak wiek oraz że zależą one od miejsca zamieszkania odwiedzających: sposób korzystania z terenu parku narodowego jest inny dla przybyszów z Warszawy, inny dla mieszkańców najbliższych okolic. W związku z tym sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jak odwiedzający docierają do Kampinoskiego Parku Narodowego (KPN) i czy użyty środek transportu istotnie różni odwiedzających z dwu terytoriów (Warszawa i otulina)?
2. Z jakimi cechami odwiedzających wiążą się zainteresowania krajoznawcze w postaci korzystania ze ścieżek edukacyjnych oraz odwiedzania miejsc pamięci narodowej w KPN?
3. Czy schodzenie z dopuszczonych w parku do ruchu dróg i szlaków turystycznych oraz zbieranie darów natury dotyczy w równym stopniu obu grup?
4. Jaka jest zależność zachowań odwiedzających z Warszawy i otuliny od ich wieku?
5. Która grupa odwiedzających zachowuje się w sposób najwłaściwszy pod względem przepisów ochrony przyrody w parku narodowym?

Wyniki otrzymano na podstawie badań ankietowych prowadzonych w latach 2004-2009 na obszarze Kampinoskiego Parku Narodowego na wyznaczonych parkingach i polanach turystycznych (Dziekanów Leśny, Dąbrowa Leśna, Opaleń, Truskaw, Pocięcha, Cmentarz

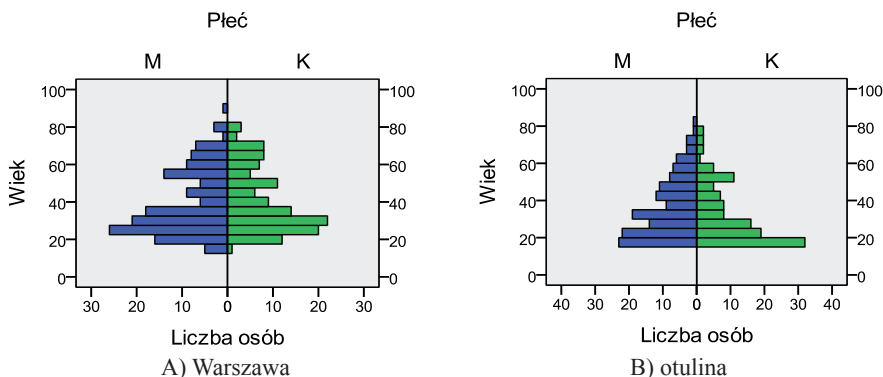
Palmiry, Roztoka i Granica). Badania prowadzono przez cały rok, głównie w weekendy. Pierwszym etapem badań była ogólna charakterystyka mieszkańców Warszawy i otuliny z podziałem na płeć oraz badania opinii na temat przygotowania parku do turystyki (Dzioban i in. 2008, Prószyńska-Bordas i in. 2005). Obecnie przeanalizowano powtórnie te dane pod kątem zachowań wobec ochrony przyrody deklarowanych przez różne kategorie odwiedzających. Do analizy wykorzystano program IBM SPSS Statistics 20, umożliwiający zbadanie istotności statystycznej różnic między zmiennymi w wyróżnionych kategoriach (współczynnik chi-kwadrat Pearsona), co umożliwiło weryfikację hipotezy zerowej o równym rozkładzie i wykazanie, które zachowania statystycznie istotnie się różnią w wyróżnionych kategoriach odwiedzających. Analizie poddano wypowiedzi 538 respondentów: 278 warszawiaków i 260 mieszkańców otuliny.

Przeanalizowano:

- sposób dotarcia na teren chroniony (środek transportu),
- zachowania odwiedzających związane z dziedzictwem przyrodniczym i historycznym, udostępnionym w szczególnej formie (ścieżki edukacyjne, miejsca pamięci narodowej),
- zachowania odwiedzających związane z ochroną przyrody i regulaminem parku narodowego (obowiązujący wszystkich zakaz pozyskiwania roślin oraz zakaz zbierania grzybów obowiązujący osoby nie będące lokalnymi mieszkańcami, zakaz schodzenia ze szlaków turystycznych),
- samoocenę pod względem przestrzegania regulaminu parku narodowego.

Wyniki

Płeć i wiek. Pod względem udziału odwiedzających obu płci zaobserwowano nieistotną przewagę mężczyzn. Populacje odwiedzających z Warszawy i z otuliny miały podobny skład (mężczyźni 54%, kobiety 46%), jednakże kolejne grupy wiekowe mężczyzn i kobiet nie były jednakowo reprezentowane (ryc. 1). Stwierdzono istotną różnicę w udziale młodzieży poniżej 20 roku życia (mniejszy udział młodzieży pochodzącej z Warszawy niż z otuliny) oraz osób starszych w wieku 60+ lat (większy udział osób starszych przyjeżdżających z Warszawy niż z otuliny).

Ryc. 1. Struktura wieku obu grup: A) mieszkańcy Warszawy, B) mieszkańcy otuliny

Fig. 1. Comparison of age of both groups: A) Warsaw inhabitants, B) protection zone inhabitants

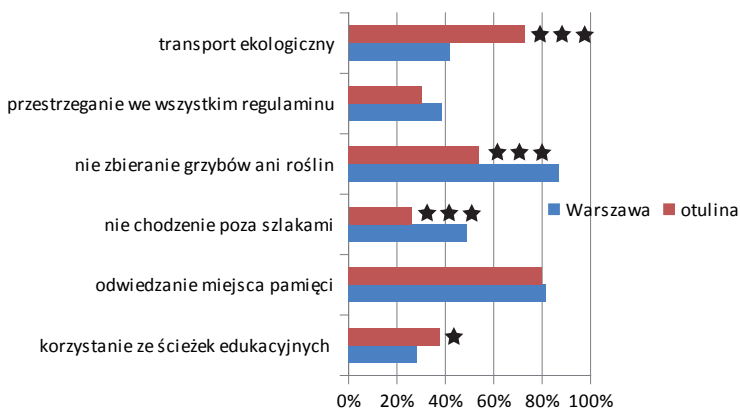
Wykształcenie. Zróżnicowane jest wykształcenie: wśród warszawiaków dominowało wykształcenie wyższe (Warszawa – 60,6 %, otulina – 31,5 %), wśród mieszkańców otuliny średnie (Warszawa – 24,5 %, otulina – 35,4 %).

Zajęcie. Zauważono przewagę osób pracujących (Warszawa – 59,7%, otulina – 51,4%). Rozkład zajęcia różnił się w obu grupach. Wśród odwiedzających z otuliny znaczny udział mieli uczniowie (Warszawa – 3,2%, otulina – 22,0 %), natomiast wśród odwiedzających ze stolicy zaznaczył się udział emerytów (Warszawa – 18,3%, otulina – 9,3%). Udział studentów (Warszawa – 15,5%, otulina – 12,0 %) i niepracujących (Warszawa – 3,2%, otulina – 5,4 %) był podobny.

Odległość miejsca zamieszkania od KPN. Odległość miejsca zamieszkania od KPN, mierzona odległością miejscowości czy dzielnicy zamieszkania respondenta wynosiła dla mieszkańców Warszawy od 8 do 32 km (średnio 14,9 km) a dla mieszkańców otuliny od 1 do 3 km (średnio 1,1 km).

Transport. Turyści ze stolicy przybywali do KPN głównie samochodem (58,7%), a także rowerem (20,3%) i autobusem (16,7%). Mieszkańcy otuliny głównie rowerem (43,6%), a także samochodem (27,6%) i pieszo (22,6%).

Częstość odwiedzin. W obu grupach dominowały osoby odwiedzające ten obszar wielokrotnie w ciągu roku (ponad 6 razy) (Warszawa – 58,0 %, otulina – 82,9 %). Istotnie częściej wielokrotnie w ciągu roku odwiedzają KPN mieszkańcy otuliny ($p=0,001$), natomiast wyjątkowo dla mieszkańców otuliny była to pierwsza wizyta w KPN.

Ryc. 2. Deklarowane zachowania respondentów wg miejsca zamieszkania (Warszawa i otulina); zależności istotne statystycznie istotne na poziomie: $p=0,05$ (*), $p=0,001$ (***)

Fig. 2. Respondents' behaviors versus their residence (Warsaw and the park's protection zone); statistically significant differences for $p=0,05$ () and $p=0,001$ (***)*

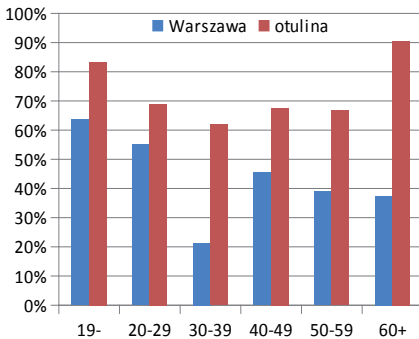
Zanotowano nieliczne istotne statystycznie różnice między zachowaniami kobiet i mężczyzn. Stwierdzono nieco większą skłonność mężczyzn niż kobiet do zatrzymywania się w miejscach pamięci narodowej ($p=0,06$). Z transportu ekologicznego istotnie częściej korzystali warszawiacy (47,3%) niż warszawianki (35,2%) ($p=0,04$) za sprawą liczniejszej obecności rowerzystów niż rowerzystek pokonujących trasę ze stolicy do KPN na dwóch

kółkach, natomiast mieszkańcy otuliny w większości nie użyli samochodu (M 70,7%, K 75,0%) a różnicowanie pod względem płci nie wystąpiło.

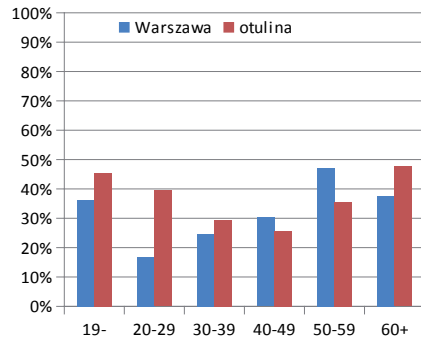
Rycina 2 przedstawia rozkład wyników obu grup: warszawiaków i mieszkańców otuliny. W czterech z sześciu badanych zachowań zaobserwowano istotne statystycznie różnice. W kwestiach transportu innego niż samochodowy, zbierania darów lasu i chodzenia poza wyznaczonymi szlakami różnicowanie jest bardzo duże ($p=0,001$).

Szczegółowe rozkłady wyników w podziale na wiek i miejsce zamieszkania respondentów, przedstawione na ryc. 3-8, pozwalają na określenie kategorii odwiedzających o najmocniej i najsłabiej wykształconych postawach proekologicznych. Preferowanie samochodu przez odwiedzających w wieku 30-39 lat (ryc. 3) może być związane z ich stanem rodzinnym (rodziny z dziećmi). Zainteresowanie ścieżkami edukacyjnymi dotyczy młodzieży i osób po 50. roku życia (ryc. 4). Odwiedzanie miejsc pamięci narodowej generalnie rośnie z wiekiem, wyróżnia się pozytywne zainteresowanie młodzieży tą sprawą (ryc. 5). Chodzenie poza szlakami jest dość powszechne wśród społeczności lokalnej, osiągając 80% w kategorii młodych dorosłych w wieku 20-29 lat. Ta sama kohorta demograficzna otuliny najczęściej zbiera dary lasu (ryc. 7). Świadomość niecałkowitego stosowania się do regulaminu parku narodowego cechuje znaczną część społeczeństwa, jako że tylko 38,5% warszawiaków i 30,5% mieszkańców otuliny deklaruje pełne jego przestrzeganie (ryc. 8).

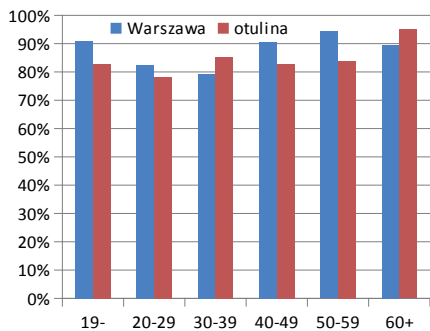
Próbą porównania zachowań i postaw obu badanych grup społecznych wyróżnionych na podstawie miejsca zamieszkania jest wskaźnik postawy proekologicznej (ryc. 9) skonstruowany jako suma sześciu wyróżnionych zachowań, którym nadano wartości 1 – zgodne z zasadami ekoturystyki na obszarze cennym przyrodniczo i 0 – niezgodne. „Eko-wskaźnik” może więc przybierać wartości od 0 (wszystkie odpowiedzi negatywne) do 6 (wszystkie odpowiedzi pozytywne). Średnia wartość wyniosła 3,2. Bardziej proekologiczni są odwiedzający dojrzały, po 50. roku życia. Najniższą wartość „eko-wskaźnika” (2,7) zaobserwowano w grupie mieszkańców otuliny w wieku 20-29 lat.

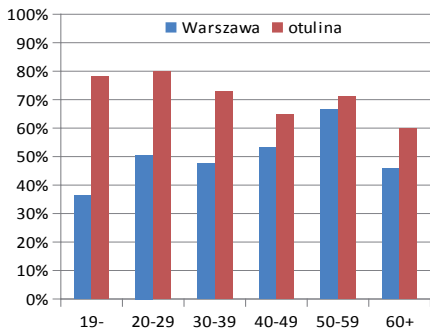
Ryc. 3. Transport niesamochodowy
Fig. 3. Transport other than car

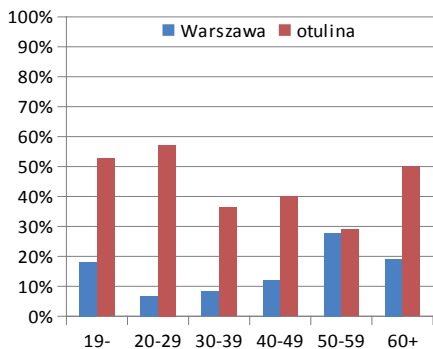
Ryc. 4. Korzystanie ze ścieżek edukacyjnych
Fig. 4. Use of educational trails

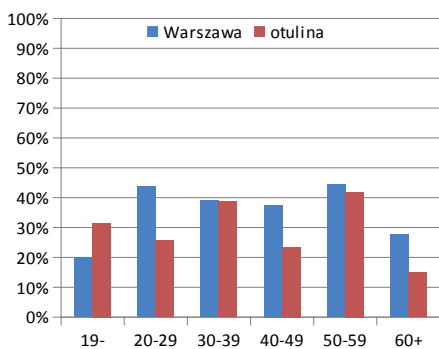
Ryc. 5. Odwiedzanie miejsc pamięci
Fig. 5. Visiting national memorials places

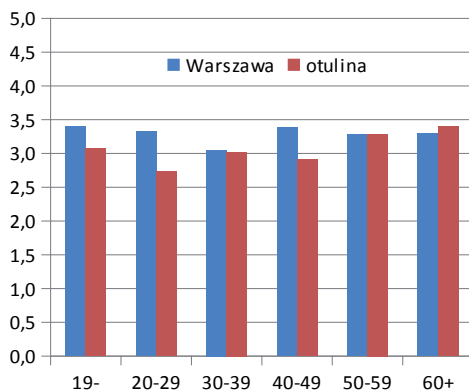
Ryc. 6. Chodzenie poza szlakami
Fig. 6. Walking off the trails

Ryc. 7. Zbieranie roślin i grzybów
Fig. 7. Collection of plants and mushrooms

Ryc. 8. Pełne przestrzeganie regulaminu
Fig. 8. Strict obeying of the rules

Ryc. 9. „Eko-wskaźnik” jako suma 6 zachowań proekologicznych w skali 0 – 1 (negatywne-pozytywne)
Fig. 9. „Eco-index” as a sum of 6 pro-ecological behaviors scaled as 0 – negative or 1 – positive

Podsumowanie

Istotna różnica w zachowań mężczyzn i kobiet, polegająca na częstszym chodzeniu mężczyzn (51,4%) niż kobiet (47,0%) poza szlakami, wykazana przez Dzioban (2012) na dużo większej próbie badawczej (N=3399), obejmującej respondentów pochodzących głównie z Warszawy, potwierdziła się w niniejszym badaniu na słabym poziomie $p=0,1$ w odniesieniu do turystów z Warszawy, wśród których 55,3% mężczyzn i 45,7% kobiet zbacza ze szlaków. Natomiast nie stwierdzono takiej różnicy zachowań pod względem płci u mieszkańców otuliny, spośród których większość badanych mężczyzn (73,2%) i kobiet (74,8%) niekiedy chodzi poza szlakami.

Wykazano natomiast duże zróżnicowanie zachowań i postaw osób odwiedzających Kampinoski Park Narodowy w zależności od ich cech demograficznych (wiek) i geograficznych (zamieszkania). Wśród predyktorów różnicujących zachowania jest wiek odwiedzających, z którym wiążą się określone preferencje oraz miejsce zamieszkania, które determinuje sposób korzystania z lasu.

Zdecydowana większość mieszkańców Warszawy i otuliny deklaruje przestrzeganie zasad ochrony przyrody. W kwestii zbierania grzybów i zrywania roślin zachowania są bardzo zróżnicowane, co jest związane z przyzwoleniem dyrekcji parku na zbieranie grzybów przez mieszkańców otuliny na własne potrzeby. Mieszkańcy otuliny zachowują się w parku narodowym jak w swoim „lesie domowym”, zdecydowanie częściej chodzą poza wyznaczonymi przez dyrekcję parku trasami. Wydeptane w Puszczy Kampinoskiej setki drózek stanowią dla rzesz turystów pretekst do zejścia ze szlaku. Widok grzybiarzy, ludzi poszukających luzem psy, uczestników różnorodnych biesiad na polanach wypoczynkowych rozluźnia dyscyplinę i burzy etos parku narodowego.

Porównanie wartości „eko-wskaźnika” według zmiennej wieku w obrębie każdej z dwu kategorii zamieszkania oddaje preferencje różnych grup wiekowych. Prosta suma ocenianych cząstkowych zachowań nie wystarcza, by ocenić, która grupa odwiedzających wykazuje postępowanie bardziej ekologiczne, gdyż każda z nich charakteryzuje się innymi uwarunkowaniami. Kwestia grzybobrania w większym stopniu „obciąża konto” mieszkańców otuliny, a przecież są oni uprawnieni do zbioru grzybów. Kwestia transportu zmotoryzowanego bardziej „obciąża konto” mieszkańców Warszawy (dojeżdżających średnio z odległości kilkunastu kilometrów). Wybór samochodu jako środka lokomocji ze stolicy jest podyktowany ograniczeniami w budżecie czasu wolnego, pozostającego do dyspozycji osobom pracującym, wobec czego skłonne są one wybierać transport najszybszy.

Kwestia ustępstw w udostępnianiu KPN dla zurbanizowanych społeczności lokalnych, niejednorodnych pod względem zachowań w dziedzinie kultury fizycznej, powinna być zatem rozpatrywana w różnych kontekstach.

Władze powinny zachęcać do proekologicznych form rekreacji i turystyki, popierać dojazd do parku w sposób przyjazny dla środowiska poprzez dalsze ulepszenie komunikacji autobusowej i wytyczenie bezpiecznych tras rowerowych z Warszawy i miast satelitarnych. Należy uwzględnić preferencje odwiedzających w różnym wieku, szczególnie zwrócić uwagę na potrzeby osób starszych, które chętnie przybywają do Puszczy Kampinoskiej. Oferta edukacyjna powinna być adresowana do różnych grup wiekowych, nie tylko do młodzieży szkolnej, ale też i do dorosłych (20-49 lat), dla których interesy partykularne związane z własnym wypoczynkiem stoją często w sprzeczności z ochroną przyrody i edukacyjną misją parku narodowego. Dotyczy to również ich partycypacji w odwiedzaniu miejsc pamięci narodowej. Warto podkreślić, że dobrą inicjatywą jest otwarcie w 2011 r. nowego

Muzeum – Miejsca Pamięci Palmiry, które wpisuje się w społeczne zapotrzebowanie, popularyzując historyczną spuściznę Puszczy Kampinoskiej i jej znaczenie dla naszego narodu.

Literatura

- Ceballos-Lescurain H. 1996. Tourism, ecotourism and protected areas: The state of nature-based tourism around the world and guidelines for its development. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK, s.171.
- Cieszewska A. 2009. Ocena ruchu turystycznego w Kampinoskim Parku Narodowym. Trwałość i efektywność ochrony przyrody w polskich parkach narodowych, red. Anna Andrzejewska i Andrzej Lubański, KPN, Izabelin, s. 99-112.
- Dzioban K. 2012. Studia nad ruchem rekreacyjno-turystycznym w Kampinoskim Parku Narodowym. Niepublikowany maszynopis pracy doktorskiej, Akademia Wychowania Fizycznego w Warszawie, ss.169.
- Dzioban K., Prószyńska-Bordas H., Kęsicka E., Gajewski A. K. 2006. Charakterystyka społeczna i zachowania turystów odwiedzających Kampinoski Park Narodowy. Turystyka w badaniach naukowych, Prace przyrodnicze i humanistyczne, red. Jan Krupa i Jacek Biliński, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, Rzeszów, s.231-247.
- Dzioban K., Gajewski A.K., Kuraszyk K. 2008. Opinie mieszkańców Warszawy i otuliny Kampinoskiego Parku Narodowego o przygotowaniu parku do turystyki. Turystyka i Rekreacja, 4, AWF Warszawa, s. 37-44
- Hibzner A., Partyka J. 2009. Otulina parku narodowego – strefa ochronna czy strefa (potencjalnych) zagrożeń? Przykład Ojcowskiego Parku Narodowego. Trwałość i efektywność ochrony przyrody w polskich parkach narodowych, red. Anna Andrzejewska i Andrzej Lubański, KPN, Izabelin, s. 56-65.
- Niedziałkowski K. 2009. Ochrona przyrody i krajobrazu we współdziałaniu z lokalnymi społecznościami na przykładzie parków narodowych Anglii. Trwałość i efektywność ochrony przyrody w polskich parkach narodowych, red. Anna Andrzejewska i Andrzej Lubański, KPN, Izabelin, s. 68-79.
- Prószyńska-Bordas H., Dzioban K., Kęsicka E., Gajewski A. K. 2005. Wycieczkowicze z Warszawy i ich opinie o przystosowaniu Kampinoskiego Parku Narodowego do turystyki. Kultura Fizyczna, 3-4/2005, AWF Józefa Piłsudskiego w Warszawie, s. 2-9.
- Prószyńska-Bordas H., Fijałkowska A., Poświata M. 2010. Cechy społeczne, zachowania i motywacje osób odwiedzających Rezerwat Las Kabacki w Warszawie oraz ich opinie o przygotowaniu obszaru do rekreacji. Turystyka i Rekreacja, 6, AWF Warszawa.
- Szary B. 2008. Edukacja ekologiczna i udostępnianie parków narodowych do zwiedzania – VI Seminarium dla pracowników parków narodowych zajmujących się edukacją ekologiczną. Roczniki Bieszczadzkie, 16, s.409-420.
- Zaręba D. 2006. Ekoturystyka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Żeromski S. 1929. Echa leśne; Wszystko i nic; Puszcza Jodłowa, Wyd. J. Mortkowicz, Warszawa – Kraków.

Katarzyna Dzioban

katarzyna.dzioban@awf.edu.pl

Hanna Prószyńska-Bordas

hanna.bordas@awf.edu.pl

Wydział Turystyki i Rekreacji

Akademia Wychowania Fizycznego Warszawa

Antoni K. Gajewski

antoni.gajewski@awf.edu.pl